

Balgaság és bölcsesség az etnológus szemével

A fehér ember még a tőle különböző s ezért civilizálatlannak minősített nem európai népek érintkezésének vizsgálatában az etnológusok már a kezdet kezdetén két hibát követtek el. Az első hiba, az újonnan felfedezett népek szokásainak idillizálása, az egykor oly divatos „le bon sauvage“ kifejezésben összegezhető, amely a mintegy paradicsomi állapotban élő, veleszületett bölcsességgel felruházott emberre utal, akit követendő példaként állítottak elének. Ugyanakkor e túlzással egy másik, kevésbé nemes indítékból fakadó túlzást szegeztek szembe, amely a jellemző „le sauvage féroce“ kifejezésben öltött testet. E kifejezés a közönséges kannibál, a romlott, bárgyú, bármely elvonatkoztatásra képtelen ember képét sugallja, aki legföljebb arra képes, hogy az újjain számoljon. A második tévhiedelem, annak a kegyetlenségnek a megnyilvánulásaként, amellyel az európai az évszázadok vagy évezredek óta mások birtokában levő területekre behatolt, figyelmen kívül hagy egy fontos körülményt, amely nem mellőzhető, ha szélesebb történelmi távlatokban gondolkodunk, nevezetesen a kolonializmus osztályjellegét.

Mivel az elemi igazságérzet megköveteli, meg kell említenünk, hogy a heves harc, amelyet az etnológusnak kellett vívnia azért, hogy saját nézőpontját érvényesíthesse, elégséges magyarázattal szolgál arra nézve, miért halogatták bizonyos fogalomárnyalatok tisztázását, ami módszertani szempontból igen lényeges, de e harc körülményei között nehezen megvalósítható lett volna. A következő időszak nem kevésbé nehéz — de ezúttal akadémiкусabb jellegű — harcainak eredményeként ma már körvonalazhatók a társadalom, a kultúra és az emberi személyiség egységes tudományának alapjai. Ebben az egységes tudományban a primitív kultúra tanulmányozása — amelyből a népi kultúra iránti érdeklődés is fakadt, s amely egy leíró tudomány, a néprajz tárgya — egyre nagyobb jelentőségre tesz szert annak az összképnek a kialakításában, amelyet joggal nevezhetünk majd egy egyetemes civilizáció történetének. Ez a látásmód, amely egy dinamikus és meglepetésekben bővelkedő folyamat során honosodott meg az egyetemes tudományban, bizonyára egyenértékű azzal a forradalommal, amelyet az einsteini elmélet robbantott ki a fizikában.

Mivel a pontos terminológia körül még viták folynak, szempontjaink kifejtésében az *etnológia* szakszót fogjuk használni, amelyet úgy értelmezzünk, mint „az ember legtágabb dimenzióinak tudományát“ (Leroi-Gourhan). E felfogásból kiindulva tapasztalunk kell — s ez természetes is egy ilyen bontakozó folyamat esetében —, hogy mindennapi gondolkodásunk nagymértékben rabja még bizonyos elavult szólamoknak. Igaz, hogy ha számba vesszük a világ különböző országaiban megjelenő, az olvasók széles tömegeihez szóló idevágó kiadványokat, szemmel látható az új megközelítési mód eluralkodásának tendenciája. Mivel azonban ma a kutatás per definitionem tudományközi, tehát sokkal tágabb és bonyolultabb, mint amilyenhez hozzászoktunk, a teljesítmények még nem mindig egyenletesek.

Az egyik legjellegzetesebb divatjamúlt sztereotípiá, amellyel ma is találkozhatunk, a földrajzi felfedezések történetére vonatkozik. Senki sem vitatja el e felfedezések jelentőségét a modern civilizáció történetében, de a kultúrák közötti kapcsolatok szempontjából való fontosságuk jelenlegi értékelése gyakran egyoldalúnak bizonyul. Elég megemlítenünk például „a rettenthetetlen hajósok“ és ehhez hasonló jelzők válogatás nélküli használatát. Találó a kifejezés akkor, amikor a tudományos érdeklődéstől hajtott, kutatómunkára felkészült és felszerelt felfedezőkre vonatkoztatjuk, de az egyetemes civilizáció történetéről alkotott hibás elképzelésről árulkodik a „rettenthetetlen“ jelző akkor, amikor például a Vasco da Gamáéhoz hasonló utazásokra alkalmazzuk. Az Indiába vezető tengeri út felfedezése a maga korában fontos célja Európának. A kitűzött célt sikerült elérni, mégpedig olyan nehézségek

közepette, amelyek a legénység bátorságát s az expedíció vezetőinek technikai felkészültségét egyaránt alaposan próbára tették. Ezeket a nehézségeket költői módon ábrázolta Camões a Viharóriás, Adamastor alakjában, aki megkísérelte megakadályozni a portugálokat abban, hogy megkerüljék a Jóménység fokát — mint ez a *Luziádok*ban olvasható. Az eddigi történetírás s a klasszikus európai költészet egyik legkiválóbb alkotása Vasco da Gamát civilizációnk hőségévé avatja.

De ez a „mi“ világunk nem világa Indiának, ennek a valóságos kontinensnek. India számára a portugál Vasco da Gama távolról sem a kultúra hőse. S nem csupán azért, mert 1498. május 17-i partraszállásával elkezdődött a gyarmati uralom korszaka Indiában, hanem azért is, mert utazói teljesítménye sem tűnt olyan szenzációsnak az indiaiak szemében. Viszonylag új, ám kevésbé népszerűsített, s éppen ezért tájékozottságunk perifériáján rekedt kutatásokból kitűnt, hogy az időszaki monszunoktól dúlt Indiai-óceánon való átkelésekor Vasco da Gama arab hajósok, sőt valószínűleg néhány maláj kormányos, tehát éppen az elérendő ország lakosainak segítségéhez folyamodott. Márpedig az ő hajózási-földrajzi ismereteikben lényegében az évezredek múlta visszatekintő arab—iráni—hindu kultúra elemei fonódnak össze. Tudniillik, legalábbis Salamon kora óta, a Malabári partvidék élénk és békés tengeri kereskedelmi kapcsolatokat tartott fenn a Földközi-tenger medencéjével, valamint a Távols-Kelet országaival. A tengeri kereskedelem e virágzó korszakának vetett véget a Vasco da Gama nyomán fellépő kalózkodás. Kereskedelmi szempontból (s az expedíció voltaképpen kereskedelmi vállalkozás volt) Vasco da Gama útja tökéletes kudarcba fulladt: a portugálok áruit a kalkuttai kereskedő cég értéktelen lím-lomnak tartotta. Az Európa és India közötti kereskedelmi kapcsolatot csak Cabral tengernagy hajóhadának a kikötőben horgonyzó arab és indiai kereskedelmi hajókon való rajtaütése árán sikerül kierőszkolnii. Az indiaiaknak enyhén szólva semmi okuk sem volt civilizatorikus erényként méltányolni da Gama utazói merészségét. Az indiai kérdések egyik angol szakértője (V. Anstey) úgy vélekedik, hogy „a XVIII. századig India még gazdaságilag viszonylag fejlett ország volt, s az indiai ipari termelés, az ipari és kereskedelmi szervezés ottani módszerei a világ bármely részének legfrissebb vívmányaival egyenrangúak voltak“. S mégis, a kalózkodás sikereiből az európaiak jogot formáltak ahhoz, hogy az indiaiakat civilizálatlan népek tekintsék, s azzal a nemes feladattal bízták meg a hittérítőket, hogy Európa bölcsességét eljuttassák hozzájuk.

Mindaz, amit itt dióhéjban elmondunk, nem holmi adalék az eseményeket időrendben tárgyaló történelemkönyvek valamelyik fejezetéhez, hanem a kultúrák közötti kapcsolatok jellegzetes példája. És éppen erre az aspektusra hívják fel a figyelmünket az antropológusok. India egy nagy civilizáció hazája, amelynek a mi modern civilizációnk a tizes számszernél sokkal többet köszönhet. De a gyarmatosítók hasonló módszereket alkalmaztak a világ minden sarkában, akár ósrégi civilizációkról, akár apró törzsekről volt szó. A felsorolás fárasztó volna, s nincs is szándékunkban vadszédet tartani. Elegendő egyetlen példát hoznunk annak illusztrálására, milyen szemmel nézte a „rettenthetetlen“ hajósokat egy olyan rangos antropológus, mint H. Melville: „De Petit-Thoire tengernagy kétségtelenül bátor és bölcs katona! Négy jól felfegyverzett fregatt és három korvett, hogy megfélemlítsenek, majd rabszolgává tegyenek egy maroknyi meztelen embert! Hatvan ágyú néhány kókuszpálma-kunyhó rombadöntésére...!“ Ezek általánosításával Melville egy olyan történelmi törvénytyszerűséget fogalmaz meg, amely szerint az európai civilizáció és az elmaradottaknak nevezett népek érintkezése azzal jár, hogy ami a barbárságból és a civilizációból rossz, az egymásratevődik, belső erényei pedig mindkettőnek elenyésznek. Szándékosan választottunk olyan szerzőt, mint Melville, aki nem marasztalható el az etnológusoknak abban a vétkében, hogy idillizálják a bennszülöttek életét.

Nemcsak a zsoldos, a hittérítő is mélységesen megveti azt a kultúrát, amellyel a földrajzi felfedezések nyomán érintkezésbe került. Az elsőnél a nyers erőszak fizikai felsőbbrendűségének tudatából fakad a megvetés, a másodiknál a tétélekbe foglalt tudatlanság felfuvalkodottságából. Íme az etnológus véleménye a második esetről: „Az etnológusi érzék teljesen nélkülöző hittérítők semmilyen érdeklődést vagy sajnálkozást nem tanúsítanak e kultúrák iránt, amelyekbe csupán azért akarnak behatolni, hogy lerombolják őket“ (Pierre Clastres).

Bármily keménynek tűnjék is az ilyen ítélet, nem kell félreértenünk az etnológust, aki jól ismeri a hittérítők korántsem lebecsülendő hozzájárulását a néprajzi és etnológiai kutatásokhoz, csakúgy, mint a nyelvészet kevésbé kidolgozott ágaiban végzett alapvető kutatásaikat. Mindez azonban nem mossa tisztára a keresztény hit-

tértetésnek a különféle civilizációk érintkezése során betöltött történelmi szerepét.

Cuique suum: igen becses az etnológus szemében Fray Bernardino Sahagún munkássága, aki ránkhagyott többek között egy leírást az európaiak és egy legyőzött nép, a mexikóiak civilizációjának drámai összecsapásáról. 1524-re, amikor az első tizenkét szerzetes megérkezett, a mexikói völgyben élő népeket, a nagy tölték kultúra örököseit a hódítók tüzzel és vassal leigázták már. Makedón Sándortól eltérően a korabeli európai bölcsesség e tizenkét szószólójának első dolga az, hogy kigúnyolja a legyőzött ország isteneit. A vesztés ellenfél egy utolsó, kétségbeesett és — tekintettel a körülményekre — merőben kilátástalan, eszeveszett lépésre szánja el magát: a „tlamatiniim“-ek egy kis csoportjának (néhány tudósnak és filozófusnak), akik csodával határos módon túléltek a mészárlást, sikerül beszélgetést kieszközölnie a hittérítőkkel. A vita formáját tekintve teológiai szinten zajlik, ugyanis a hittérítők azzal vádolják a mexikóiakat, hogy nem ismerik a legfensőbb istenség fogalmát. Amit a leigázott néptől elvitatnak, az valójában kultúrája, kozmológiai-filozófiai rendszere. Azt, hogy a mexikóiaknak kidolgozott filozófiai rendszerük volt, Leon Miguel-Portilla mutatja ki egyik rendkívül érdekes munkájában (*La filosofía nahuatl, estudiada en sus fuentes*, Mexico, 1959).

Csupán csak arról nem szabad megfeledkeznünk, hogy — amint ezt a hagyományos afrikai gondolkodásmód kapcsán nemrég megállapították (Horton, 1967) — rendszerint elméleti modelljeik nyelvi különbözőségeiből erednek jelentős részben a látszólag mélyreható különbségek két szembeesülő gondolatrendszer között. Nos, épp ezt nem akarták megérteni a hittérítők, miközben a mexikóiak méltóságteljes védőbeszédét hallgatták, amely már a kezdet kezdetén szóvá tette a földrajzi távolság befolyását a kultúrák közti dialógus menetére, látszólag aláztos, de keserű iróniával teli hangon: „Tisztelt urak, életünk urai. Hogy e vidékre eljussatok, sok nehézséget kellett legyőznötök. Mit is felelhetnénk nektek, ami felérhetne fületekhez?” És mégis, a nauatl tudósok magyarázatba fognak, s magyarázataik az idegen szóhasználat ellenére sem tűnnek gyermeketeknek vagy érthetetlennek. Bármelyik európai, akinek gondolkodását nem verte béklyóba a skolasztika, elgondolkozhatott volna azon a meghatározáson, amelyet a mexikóiak legfensőbb istenségüknek adtak: „A közvetlen közelvalóság ura, aki az eget és a földet bírja.” A tlamatiniim-ek és a hittérítők összecsapásának tragikumuma abban rejlik, hogy a mexikói írástudók, miközben ellent mertek mondani a filozófiában azoknak, akik előzőleg — Minden hatalmuktól megfosztották őket, tudták, hogy életükkel fognak fizetni: „Azt tehettek velünk, amit akartok... Ha!ándók vagyunk. Ez a válaszuk.”

A mexikói völgy civilizációja úgy hagyta el a történelem színpadát, hogy mindvégig megőrizte méltóságát. Ez a magatartás megintcsak sokatmondó az egyetemes civilizáció története számára. Hasonlóképpen, bár kevésbé látványosan — s éppen ezért talán még meggondolkoztatóbb módon — viselkedtek az Aleuták lakói: „Az Aleuták népe szinte zokszó nélkül hal ki, legfeljebb félénk szemrehányást olvashatnak ki tekintetéből azok, akik hazájától megfosztották” (T. Barm).

Könnyű volna esztelen makacssággal vádolnunk ezeket a népeket, akik elavult életformákba kapaszkodnak, ahelyett, hogy nagyobb (gyakorlati) bölcsességgel, hajlékonysággal az új körülményekhez alkalmazkodnának. Itt az etnológusnak nagylelkűségről, megértésről kell tanúságot tennie: ha egy nép annyira ragaszkodik hagyományos értékeihez, azt jelenti, hogy komoly okai vannak rá. Hiszen az ember mindenütt és mindenkor megmutatta, hogy a legkülönbözőbb feltételekhez is képes alkalmazkodni. Íme az etnológus védőbeszéde: „... Természetesen léteztek úgynevezett primitív társadalmak a történelem folyamán; múltjuk éppoly régi, mint a miénk... De ezek más utakat választottak, mint mi. Lehet, hogy bizonyos tekintetben közelebb maradtak az ősrégi létfeltételekhez, de ez nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy más vonatkozásban nálunk is jobban eltávolodjanak e feltételektől. Bár történelmi keretbe ágyazottak, úgy tűnik, ezek a társadalmak kidolgoztak vagy megőriztek egy sajátos bölcsességet, amely arra ösztönzi őket, hogy kétségbeesetten elleneszegüljenek mindenféle szerkezeti módosulásnak, amely lehetővé tenné beilleszkedésüket a történelembe” (Claude Lévi-Strauss).

Végezetül vegyünk egy szélsőséges esetet, amely szemünk láttára zajlik le. A „szemünk láttára” kifejezést képletesen kell értenünk, hiszen jelen esetben éppen az a különös, hogy még senki sem láthatta a „vad” guayakok kis csoportját (körülbelül 100 férfi, nő és gyermek alkotja), akiknek vadászterülete északkelet-Paraguay erdeiben van, a Parana folyó jobb partján. Azok, akik mindénáron találkoznak szeretnének velük, három kategóriába sorolhatók: a kis helyi diktátorok, akiknek a rabszolgakereskedelem céljából van rájuk szükségük (a rabszolgakereskedelem

még ma, a modern civilizáció korában is dívik... vidéken, s nemcsak itt, ahogyan időnként értesülünk róla); a New Tribes Mission szervezet hittérítői; és végül leg-
hőbb vágya egy ilyen találkozás minden amerikanista etnológusnak. Az utóbbiak
egyike, a francia Pierre Clastres, 1965-ben indult felkeresésükre, előnye volt, hogy
ismerte a terepet s több guayaki nyelvjárást. Az expedíció sikertelenségéről szóló
beszámoló megjelent a szaksajtóban, s riport formájában a nagyközönséghez szóló
lapokban is. Poggászukban a hagyományos orvoszerekkel, a hittérítők sem jártak
nagyobb szerencsével. Legszerencsésebbeknek a rabszolgakereskedők bizonyultak;
néhány favágónak sikerült foglyul ejtenie egy négyéves gyereket, aki egy fa te-
tejére menekült. Am a kis csapat állhatatosan kerül minden érintkezést a mo-
dern civilizáció képviselőivel, titokzatos életmódját az erdők sűrűje rejtí. Tagad-
hatatlan, hogy e kis csoport rendkívül érdekes a tudomány számára, az etnológusok
új adatok egész tömkelegére számítanak. Kevésbé rejtélyes azonban az etnológusok
szemében az a tény, amely a guayakok „ellenséges” magatartását megmagyarázza.

Knud Rasmussen úgy véli, hogy a mindenben nivelláló fehér ember megjele-
nése elsorvasztja az eszkimók értelmét, képzelőerejét és hitét. A kulturalizálódás
eredményeiről beszélve ugyanez a szerző kijelenti, hogy az, amit az aleuták hagyó-
mányos életmódjuk helyett kaptak, távolról sem kárpótolta őket mindazért, amit
kulturalizálódásuk folyamán elvesztettek. Nem nehéz elképzelniük, hogy a még
szabad guayakok, anélkül, hogy E. Seton-Thompson természetudós és író műveit
olvasták volna, úgy gondolkodhatnak, akár ennek egyik utolsó mohikánszerű hőse:
„Az én életem az erdők bölcsessége. Nemsokára eltűnnek ezek az erdők, s akkor
bölcsességemet balgaságnak fogják tartani.”

*

Ez ideig mi, európaiak, nagyon kevés méltányossággal vélekedtünk a bölcses-
ség megosztásáról kontinensünk és a világ többi része, a mi modern civilizációnk és
a múltbeli civilizációk között. Lényegében az oroszánrészt vallottuk magunkénak.
Ma azonban be kell ismernünk — s ez az etnológia (vagy a kulturális, társadalmi
antropológia) érdeme —, hogy legalábbis könnyelműek és szűklátókörűek voltunk.
Az ítélet szigorúan hangzik, de: „Az antropológia nem olyan szenvedélymentes
tudomány, mint például a csillagászat, amely a dolgok távolról való szemlélésén
alapszik. Ez a tudomány olyan történelmi folyamat gyümölcse, amelynek során
az emberiség nagyobbik része ki volt szolgáltatva a kisebbiknek, amelynek során
ártatlan emberek millióit megfosztották javaiktól, intézményeiket felszámolták, hit-
világukat feldúlták, őket magukat könyörtelenül legyilkolták vagy rabszolgasorba
süllyesztették, és olyan betegségekkel fertőzték, amelyek ellen nem tudtak véde-
kezni. Az antropológia az erők e korszakának szülötte: az antropológiának az
a képessége, hogy objektívebb módon értékelje az emberi létre vonatkozó tényeket,
ismeretelméleti sikon olyan állapotot tükröz, amelyben az emberiség egyik része
tárgyként kezelte a másik részt” (Claude Lévi-Strauss).

Az elmondottak azt sugallhatnák, hogy a bevezetőben említett két vétekhöz,
amelyben az etnológus elmarasztható, egy harmadik járul még — a pesszimista
látásmód vétke. De a lángoló szenvedéllyel végzett, szorgalmas, hosszas és bonyolult
munka, amellyel szakmájára felkészül, vajon nem bizonyítja-e már eleve optimizmu-
sát? Ami pedig az eredményeket illeti, nem adnak feltétlenül okot az elkesere-
désre. Miért ne örülnénk például annak, hogy Afrikában felfedezték az Ifé művé-
szetet, amely éppoly kifinomult, akár az európai reneszánsz művészete, amelyet
évszázadokkal megelőz, miközben őt magát is megelőzi az ugyancsak afrikai Nok
civilizáció?

Távolról sem lévén a tagadás szellemének megtestesítője, az etnológus felhív
emberi személyiségünknek egy magasabb szinten, az egyetemes emberi szolidaritás
síkján való kiteljesítésére. Amint Mircea Eliade írja: „A nyugati kultúra jelenté-
keny erőfeszítéseket tesz egy, mondhatnánk, történetírói anamnézisére. Igyekszik
feleleveníteni és megmenteni a legezotikusabb és legtávolabb eső társadalmak
múltját, a Közel-Kelet történelem előtti korszakait éppúgy, mint a kihunyóban lévő
»primitív« kultúrákat. Az emberiség teljes múltjának feltámasztására történik kísér-
let. A történelmi szemhatár erőteljes kiszélesítésének vagyunk tanúi. A modern kor
kiszámú lelkesítő vívmányához tartozik ez. A nyugati kulturális provincializmust
— amely Egyiptomtól származott a történelmet, Homérosztól az irodalmat és
Thalészttől a filozófiát — lassan meghaladják...”